

یادداشت‌هایی درباره مصحف منسوب به بایسنغرمیرزا

مجید فدائیان*

بی‌شک مصحف منسوب به بایسنغرمیرزا را می‌توان یکی از بی‌نظیرترین مکتوبات تمدن اسلامی و بزرگ‌ترین مصحف موجود در عالم اسلام به‌شمار آورد. مصحفی که نفاست و عظمت آن در سایه فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی حکومت تیموری شکل گرفته است. تیمور و خاندانش از قرن هشتم هجری با استقرار در دو شهر هرات و سمرقند حامی و بانی شکل‌گیری کارگاه‌های هنری متعددی شدند که حاصل آنها تعداد بسیاری از نسخه‌های خطی نفیس و آثار هنری متعدد در شاخه‌های مختلف به خصوص معماری بود. علاقه‌مندی ویژه حاکمان تیموری به نگارگری و خوشنویسی باعث تداوم مکتب شیراز، تکوین و تکامل خط نستعلیق و در ادامه شکل‌گیری مکتب هرات شد، مکتبی که برگ زرینی در تاریخ هنر ایران و تمدن اسلامی پدید آورد.

از عصر ایلخانان مغول تازه مسلمان، سفارش آثار باشکوه و عظیم و کتابت مصحف‌های بزرگ رایج شد. این امر نشان از تمایل و گرایش مغولان برای به‌نمایش گذاشتن قدرت و شکوه سلطنت‌شان داشت. این تفکر همچنین در تجمیع ثروت و سرمایه فراوان حاصل از اصلاحات اقتصادی مغولان در شاخه معماری نیز به چشم می‌خورد که نمونه‌هایی چون گنبد سلطانیه یا مسجد جامع تبریز از این دست آثاراند. در حقیقت می‌توان تولید مصحف بایسنغری را حاصل تفکر قومی مغولان و ترکان سلجوقی دانست که با توجه به نزدیکی قومی تیموریان به این قوم، هم‌چنان تداوم یافت و ابعاد چنین آثاری نیز بزرگتر شد.

تولید مصاحف بزرگ قرآنی همراه با رشد و تکوین خوشنویسی به خصوص در حوزه خطوط ثلث، محقق و ریحان از دوره سلجوقی شکل گرفت. این گروه از خطوط با توجه به قابلیت‌های گرافیکی به‌ویژه در درشت‌نویسی و ارتفاع بلند حروف، در مصاحف با ابعاد بزرگ مناسب بود که در کنار تذهیب‌های درشت اندام اما مجلل و باشکوه، صفحات را درخشان و زیبا می‌ساخت. مصاحف این دوره به دلیل تعداد اوراق زیاد، در مجلدات متعددی تولید می‌شدند تا امکان قرائت و حمل آنها سهل‌تر شود. در میان قرآن‌های

* کارشناس هنری

* majfada@gmail.com

در صفحه‌آرایی مصحف بایسنغرمیرزا تلاش بر به نمایش گذاردن عظمت و جلال خوشنویسی متن قرآن است. بکارگیری قلم محقق ممتاز با ترکیبات بسیار زیبا و دل‌نشین همراه با اجرای قدرتمندانه قلم به ضخامت نزدیک به یک سانتی‌متر از مشخصات خوشنویسی این مصحف است. متأسفانه از صفحات آغازین و پایانی نسخه هیچ ورق‌ی باقی نمانده، اما با توجه به سروسره‌های باقی مانده و محل شمس‌های حاشیه مشخص است که بر خلاف سنت رایج تذهیب دوره تیموری نگاه طراح این مصحف بر سنت قرآن‌نگاری و تزئینی دوره ایلخانی تکیه داشته است. بکارگیری چرخش‌های اسلیمی و ختایی نرم اما درشت‌اندام همراه با تحریر مشکی و زمینه هاشوری قرمز با خط ثلث طلائوسی با تحریر مشکی، حکایت از شیوه‌های ماقبل تیموری دارند. نشانه‌های علامت‌گذاری آیات نیز به شکل دایره‌ای ساده با جداول مشکی و لاجوردی متعدد و گل پنج‌پر با زمینه طلایی در تمام اوراق باقیمانده تکرار شده است. در حاشیه متن نیز جدول طلایی و لاجوردی ساده رسم شده است.

هر چند دسترسی به صفحات تزئینی افتتاحیه وجود ندارد اما با شواهد موجود می‌توان گفت طراحان این اثر عظیم از بکارگیری نشانه‌های پرتزئین اجتناب ورزیده‌اند و تلاش بر سادگی نقوش داشته‌اند. در هرصورت برای اجرای همین نقوش ساده با توجه به ابعاد و تعداد اوراق، نیاز به کارگاه‌های عظیم با هنرمندان فراوان بوده که در همکاری مشترک بتوانند آن را به پایان برسانند. از سوی دیگر برای اجرای چنین پروژه عظیمی، هزینه‌های مالی بالایی را باید در نظر گرفت که تنها در توان کارگاه‌های سلطنتی بوده است. در مورد خوشنویسی این اثر نیز نمی‌توان تنها یک خوشنویس را متصور بود، زیرا در صورتی که یک نفر بخواهد آن را اجرا کند نیاز به زمانی بسیار دارد لذا در صفحات، نشانه‌هایی از چند دستی کاتب دیده می‌شود. بر خلاف نظر برخی محققین غربی این قرآن بر دو سمت کاغذ نوشته شده و اوراقی که در حال حاضر تنها بر یک سمت کاغذ است قاعدتاً باید یا دو پوست شده و یا احتمالاً جعلی باشند.

تهیه کاغذ این قرآن خود از عجایب صنعت کاغذسازی دوره تمدن اسلامی است. ساخت کاغذی به ابعاد ۲۰۷×۱۴۵ سانتی‌متر و عمل‌آوری آن که مناسب خوشنویسی با این عیار باشد نیاز به کارگاه‌های بزرگ

باقی مانده از این دوران، مصحف دو جلدی معروف به قرآن هفده منی منسوب به ابراهیم سلطان پسر شاهرخ تیموری به ابعاد ۸۱×۶۲ سانتی‌متر که در موزه پارس شیراز نگهداری می‌شود و منتخبی از ۱۲ سوره قرآنی با رقم ابراهیم سلطان به ابعاد ۸۱×۶۱ سانتی‌متر که وقف آستانه مقدس رضوی است، از بزرگترین آثار موجود قرن نهم هجری قمری به شمار می‌روند. این مصاحف هر چند از نمونه‌های بی‌نظیر و عظیم تاریخ کتابت به شمار می‌آیند اما در مقایسه با مصحف بایسنغر بسیار کوچک‌تراند.

تولید مصحف بایسنغر یک استثناء ویژه است که تاکنون تکرار نشده است. ۱۴۴ صفحه از قرآن به همراه چهار سطر مجزا از این اثر در گنجینه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود و برخی صفحات باقیمانده در موزه‌ها و مجموعه‌های ایران و جهان پراکنده است. از بررسی این اوراق پیداست که اکثراً دچار صدمات فراوانی شده‌اند و عموماً حاشیه اصلی آن‌ها از بین رفته و مرمت شده است.

به لحاظ خوشنویسی، در برخی از اوراق موجود در موزه‌ها و مجموعه‌ها تمایل به خط ثلث دیده می‌شود، در حالی که اوراق مجموعه آستان قدس رضوی تماماً به خط محقق و سروسره‌ها به خط ثلث نوشته شده‌اند و این احتمال را می‌توان در نظر داشت که جاعلان در طول تاریخ پس از مصحف بایسنغر دست به تهیه نسخه‌های مشابه آن زده باشند.

با توجه به از بین رفتن حواشی اکثر اوراق، اندازه دقیق و اولیه آن‌ها مشخص نیست. اندازه کنونی این اوراق ۱۷۷×۱۰۱ سانتی‌متر است که در واقع همان اندازه متن و کمی بزرگتر از جدول حاشیه متن است. اندازه جدول متن‌ها حدوداً ۱۷۵×۹۵ سانتی‌متر است. در ورق شماره (۹۸۵۴) بخش‌هایی از حاشیه باقیمانده است. حاشیه این ورق حدوداً ۳۰ سانتی‌متر در لبه جلویی و حدود ۲۵ سانتی‌متر در بخش‌های بالا و پایین و از سمت عطف حدود ۲۰ سانتی‌متر پهنا دارد. در مجموع ابعاد اصلی این صفحات ۲۰۷×۱۴۵ سانتی‌متر بوده است. در این ورق جای چهار نشانه از علائم حاشیه قرآن باقیمانده که متأسفانه این آرایه‌ها از محل اصلی خود خارج شده‌اند، قطر آن‌ها حدود ۱۹ تا ۲۵ سانتی‌متر است. از نشانه‌ها و آرایه‌های تزئینی این اثر تنها چند سروسره باقیمانده که در نهایت سادگی و آرامی تزئین شده است.

دو حوضچه یک کوره یا گرم‌خانه با دو دیواره کوتاه شیب‌دار قرار می‌گیرد که هر دیواره آن بزرگتر از ورق کاغذ است. این دیواره‌ها با نوعی گچ نرم و صیقلی پوشیده و طوری طراحی می‌شوند که با یک آتش کوچک چرخان گرم شوند. سپس قالبی نازک اما عمیق که هم سبک و محکم است تهیه می‌شود. این قالب از سقف توسط طناب‌هایی آویزان است که از روی قرقه‌هایی می‌گذرند و انتهای آن‌ها به پاره سنگ‌هایی که تقریباً هم وزن قالب‌اند متصل است. انتهای قالب، توسط دو نفر برگرداننده می‌شود و با خمیر روی آن را به دیواره صیقلی گرم‌خانه می‌زنند و فشار می‌دهند تا آب آن از توری خارج شود. حرارت دیواره‌ها بقیه آب ورق را تبخیر می‌کند و شاگرد کارگاه کاغذ خشک شده را لوله کرده و از دیواره برمی‌دارد. سطح کاغذ که به دیواره گرم‌خانه چسبیده است کاملاً صاف و براق است و برای استحکام بهتر کاغذ و هم‌چنین برای کمک به آهار سطح آن، ماده‌ای نشاسته‌ای نظیر برنج یا گندم را با خمیر کاغذ مخلوط می‌کنند. برای چسباندن کاغذها به همدیگر نیز از چسب خمیر نشاسته و سریش استفاده می‌شود و برای مدتی کاغذها تحت فشار قرار می‌گیرند تا کاملاً خشک شوند.

با توجه به ابعاد بزرگ کاغذ احتمالاً هم‌زمان ماده رنگی نظیر حنا، تنباکو، آستر گردویی و ... داخل خمیر کاغذ اضافه می‌شده تا کاغذ با رنگ مورد نظر تولید گردد. با توجه به عدم وجود هرگونه نقش بر روی کاغذ، احتمالاً برای توری قالب از پارچه تراکم بالا و ریزبافت و یا رشته‌های بسیار نازک بامبو استفاده شده است. همچنین سطوح صاف دو رویه کاغذ، با افزودن مختصری آهار که احتمالاً از ترکیب نشاسته گندم و سریش بوده و با استفاده از صیقل دادن با ابزار پهن چوبی به دست آمده است.

در پایان باید اذعان داشت که مصحف بایسنخ‌میرزا با ویژگی‌های متمایزی که در این نوشتار به آن اشاره شد، حاصل همکاری و همفکری هنرمندان و صنعتگران تحت حمایت حاکمان هنرپرور و فرهنگ‌دوست است، ضرورتی که از سوی حاکمان وقت درک شد و آثار ارزشمندی را با پشتوانه غنی فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی به وجود آورد.

کاغذسازی داشته است که بتوانند نزدیک به ۹۰۰ صفحه از این ورق را تولید نمایند.

با توجه به شواهد موجود، این اوراق در شهر سمرقند تولید شده است. سنت کاغذسازی شرقی خاور دور مبتنی بر استفاده از پوست درخت توت است که از کوبیدن و جوشاندن پوست شاخه‌های نازک درخت توت در یک محلول قلیایی نظیر جوش شیرین، الیاف نرمی به دست می‌آمده که از آن کاغذی به نام «هانجی» یا «خانجی» تولید می‌گردیده است. انرژی لازم برای کوبیدن این الیاف و شست و شوی آن در آب نیز از جوی‌های منشعب از رودخانه تامین می‌شده که تمامی این امکانات در شهر سمرقند موجود بوده است. از سوی دیگر حمل کاغذی با این ابعاد از منطقه خانبالغ بسیار سخت و پرهزینه بوده و بطور حتم کاغذ این مصحف در شهر سمرقند تولید می‌شده و در کارگاه‌های هنری سلطنتی همان‌جا مورد استفاده قرار می‌گرفته است. با بررسی‌های فیزیکی انجام شده، ضخامت کاغذ این مصحف بین ۰/۹ تا ۱/۲ میلی‌متر برآورد شده که بدون هرگونه نقش‌مایه (water mark) داخل کاغذ یا ردی از قالب کاغذسازی، با گذشت نزدیک به ۶۰۰ سال همچنان نرم و با استحکام باقی مانده است. صفحات قرآن فاقد خال‌های سوختگی (لکه‌های قهوه‌ای) متاثر از آهن یا دیگر مواد شیمیایی قلیایی است لذا نرمی کاغذ مصحف، میزان پایین اسید موجود در آن را نشان می‌دهد. به دلیل رنگ‌آمیزی کاغذ به وسیله حنا و تنباکو که علاوه بر کاهش میزان اسید باعث پاک‌سازی و دوام آن نیز می‌شود، کاغذهای ایرانی در درازمدت کمتر دچار صدمه شیمیایی می‌شوند. رنگ کاغذ مصحف کرم روشن مایل به قهوه‌ای است که احتمالاً به دلیل قدمت کاغذ و شرایط نگهداری نامناسب تا حدی دچار تیرگی شده است.

اوراق قرآن بایسنخ‌میرزا به روش مطبق، از چسباندن دو کاغذ بر روی هم تهیه شده تا ضخامت مناسب برای کتابت با این ویژگی به دست آید. به نظر می‌رسد برای ساخت کاغذ مصحف از روش و تکنیک چینی ساخت کاغذهای بزرگ استفاده می‌شده که توانایی تولید کاغذهایی به ابعاد ۵۰۰ سانتی‌متر طول و ۲۳۰ سانتی‌متر عرض را داشته‌اند.

در این روش دو حوضچه به ابعادی بزرگتر از اندازه اصلی کاغذ ساخته می‌شود به نحوی که قابلیت نگهداری آب و خمیر کاغذ را داشته باشد. بین این